

Józef M. Dołęga

Analiza pojęcia symbolu

Studia Philosophiae Christianae 39/2, 77-95

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF M. DOŁĘGA
Institut Ekologii i Bioetyki UKSW

ANALIZA POJĘCIA SYMBOLU

1. Wstęp. 2. Znaczenie terminu „symbol”. 3. Problem genezy symbolu. 4. Znak a symbol. 5. Kultura a symbol. 6. Zasadnicze typy symboli. 7. Aspekty filozoficzne symbolu. 8. Zakończenie.

1. WSTĘP

Symbol stanowi jeden z istotnych elementów w problematyce komunikacji w systemach językowych i kulturze. Treść tego artykułu przedstawimy w sposób następujący. Najpierw określimy znaczenie terminu „symbol” i przeprowadzimy analizę tego terminu oraz zaproponujemy najprostszą definicję symbolu. Następnie zajmiemy się genezą symbolu, jego relacją do znaku i języka, podziałem symboli oraz podkreślimy niektóre aspekty filozoficzne, a zwłaszcza jego systemowe ujęcie. Materiał zawarty w tym artykule był drukowany w opracowaniach z lat 90. XX wieku¹. Obecny tekst jest poprawiony i częściowo uzupełniony o konteksty już XXI wieku.

2. ZNACZENIE TERMINU „SYMBOL”

„Symbol” to nazwa, która pochodzi od słowa greckiego *symbolon* i oznacza w pierwszej kolejności znak, przedmiot, pojęcie zastępujące inne pojęcie lub przedmiot, mające poza znaczeniem dosłownym inne, ukryte, odczytywane na podstawie doraźnej umowy (np. symbole matematyczne, chemiczne, logiczne) lub na zasadzie analogii. W dalszej kolejności symbol oznacza zespół symboli reli-

¹ J. M. Dołęga, *Znak – język – symbol. Podstawowe zagadnienia komunikacji*, Warszawa 1991; *Problematyka symbolu*, Łomżyńskie Wiadomości Diecezjalne 53(1991)1, 90-98.

gijnych związanych z prawami wiary. Ponadto używa się tego terminu w następujących znaczeniach:

1. symboliczny – oznacza coś dotyczącego symbolu, będącego symbolem lub zawierającego symbole oraz nie przedstawiający realnej wartości;

2. symbolika – to ogół symboli używanych w jakiejś dziedzinie, symbole występujące w danym utworze, dziele sztuki, często charakterystyczne dla danego okresu oraz wyrażenie pewnych treści za pomocą symboli, przedstawienie czegoś w sposób symboliczny, symboliczne znaczenie czegoś;

3. symbolika – zwolennik symbolizmu, np. artysta tworzący według zasad symbolizmu;

4. symbolizm – symboliczny charakter czegoś, przedstawienie czegoś za pomocą symboli, posługiwanie się symbolami oraz kierunek w literaturze i sztuce rozwijający się na przełomie XIX i XX wieku, odwołujący się do intuicji, przeżyć emocjonalnych i stanów mistycznych jako środków poznania, posługujących się symbolem jako podstawowym środkiem wyrazu;

5. symbolizować – oznacza być symbolem czegoś, przedstawiać, wyrażać coś za pomocą symbolu.

Po tych słownikowych² ustaleniach, nie tylko filologicznego, znaczenia terminu „symbol”, możemy przejść do znaczeń tego terminu w innych dziedzinach nauki i kultury.

Na wstępie należy ustalić, że symbol oznacza znak umowny, utworzony sztucznie na oznaczenie określonego przedmiotu, oznacza zwłaszcza wyrażenie językowe ujęte jako znaki typu konwencjonalnego. W takim znaczeniu ujmuje się symbol występujący w logice, gdzie symbol funkcyjny oznacza wyrażenie proste tego języka, które umieszczone obok innych wyrażań tworzy termin lub funkcję nazwową. Symbole funkcyjne dzielą się na jednoargumentowe, dwuargumentowe i wieloargumentowe. Są one funktorami nazwotwórczymi od argumentów nazwotwórczych. W językach sformali-

² Por.: M. Kowalewski, *Mały słownik teologiczny*, Poznań-Warszawa-Lublin 1960, 365-366; *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, A. Kakande, Paris 1962, 1079-1082; *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, 377-378; K. Rahner, P. Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, 440; J. Chevalier, *Introduction*, w: J. Chevalier, A. Gheerebrant, *Dictionnaire des symboles*, Paris 1982, V-XXXII; D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990; W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990; M. M. Dziekan, *Symbolika arabsko-muzułmańska*, Warszawa 1997.

zowanych symbole funkcyjne wchodzą w skład stałych pozalogicznych języka i należą do jego alfabetu.

W naukach przyrodniczych znak jako symbol oznacza wyrażenie jakiegoś dającego się mierzyć aspektu rzeczywistości, ujętego aktem pomiarowym za pomocą specjalistycznych przyrządów.

Symbol oznacza również znak szczególnego typu, na przykład znak – symbol ikonograficzny, przedstawiający jakąś rzecz dzięki analogicznej odpowiedniości. W tej dziedzinie mieści się symbol metaforyczny, który pełni funkcję odsłaniającą, np. marzenia senné, mity, lub będący figurą retoryczną zbliżoną do alegorii, typem jakiejś struktury językowej w poezji. Symbole w tej funkcji mają odsłaniać głębsze warstwy psychiki i rzeczywistości.

W hermeneutyce symbol w powiązaniu z obrzędami i mitami jest elementem języka sakralnego jako znaku sensu dosłownego i jawnego, który dzięki pierwotnej intencjonalności symbolu wprowadza w inny, ukryty w jego obrębie sens o intencjonalności prowadzącej już poza symbol.

W aspekcie teoriopoznawczym symbolizm oznacza teorię, według której funkcje poznawcze umysłu ulegają formom symbolicznym danym nam *a priori*, poprzez które integruje on i syntetyzuje całość doświadczenia ludzkiego.

W teorii kultury, na przykład w ujęciu E. Cassirera³, symbolizm obejmuje rozważania nad jej istotą i strukturą oraz analizę poznawczych funkcji kulturowych wraz z poszukiwaniem prawidłowości w świecie zjawisk kultury.

W estetyce symbolizm oznacza przeciwstawny naturalizmowi i pozytywizmowi pogląd, według którego dzieło sztuki nie tyle ze względu na to, że stanowi wierny wyraz lub znak zewnętrznej wobec niego rzeczywistości, lecz ze względu na to, że ma wartość autonomiczną, swoistą, zdolne jest wyrazić treści nie mające odpowiedników w istniejącym systemie językowym.

Szczególne miejsce symbole zajmują w religii. Tadeusz Dajczer na temat symboli religijnych pisze w następujący sposób: „Symbol

³ Por.: E. Cassirer, *Esej o człowieku – Wstęp do filozofii kultury*, tłum. z franc. A. Stanisławska, Warszawa 1971; M. Gogacz, *Szkice o kulturze*, Kraków-Warszawa 1985; *Evangelia i kultura – Doświadczenie środowiskowo-europejskie*, red. M. Radwan, T. Styczeń, Rzym 1988; Jan Paweł II, *Wiara i Kultura, dokumenty, przemówienia i homilie*, opr. red. M. Radwan, S. Wylężek, T. Gorzkuła, Rzym-Lublin 1988.

jest bezpośrednim i spontanicznym sposobem wyrażania wewnętrznych, nieznanych treści, ukrytych w doświadczeniu świata; stanowi pierwotny i bezpośredni język religii. Znaczenie terminu «symbol» wyraźnie różni się od znaczenia wyrazu «znak», znaki stwarzane są arbitralnie czy konwencjonalnie przez człowieka jako wytwór jego wyobraźni, symbole natomiast ukazują się jako włączone w jego doświadczenie świata; słońce, księżyc, woda, pory roku zawsze «przemawiały» do człowieka kultur tradycyjnych swymi strukturami, rytмами, swym własnym sposobem istnienia”⁴.

Autorzy książki: *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne*⁵ przez symbol rozumieją jakiś przedmiot dostrzegany zmysłami (rzecz, znak, gest, czynność itp.), który przywołuje na myśl jakiś inny przedmiot lub pojęcie. Uważają oni, że zakres pojęcia symbolu jest węższy od zakresu pojęcia znaku. Tradycyjnie można to wyrazić w sposób następujący: każdy symbol jest znakiem, ale nie każdy znak jest symbolem.

W naukach teologicznych przez symbol rozumie się wyznanie wiary. W tym znaczeniu używa się wyrażenia „Symboliczne Księgi”, które oznaczają protestanckie wyznanie wiary. Natomiast nazwę „symbolika” stosuje się na oznaczenie następujących elementów:

1. symbolika oznacza treść symboliczno-przenośną;
2. symbolika oznacza ogół symboli jakiejś określonej dziedziny (np. symbolika sztuki starochrześcijańskiej, symbolika liturgiczna);
3. symbolika oznacza naukę, której przedmiotem badań jest objaśnianie symboli używanych w sztuce;
4. symbolika oznacza sztukę stosowania lub korzystania z symboli;
5. symbolika oznacza naukę teologiczną, której przedmiotem badań są różne symbole wiary.

Ponadto należy tutaj dodać, że przez symbolizm oznacza się naukę modernizmu, według której dogmaty wiary są symbolami (obrazami wewnętrznej wiary zasadzającej się na uczuciu. Od tego symbolizmu należy odróżnić symbolizm XIX i XX wieku w sztuce i literaturze, o którym już wspominałem. W literaturze spotykamy również wyrażenie „symbolofideizm”, który oznacza kierunek teologii protestanckiej sprowadzający prawdy wiary do rzędu symboli osobistego przeżycia wiary.

⁴ T. Dajczner, *Symbole religijne*, w: *Katolicyzm A-Z*, red. Z. Pawlak, Poznań 1982, 354.

⁵ *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne*, red. J. Keller, Warszawa 1978, 5-22.

Pojęcie symbolu w szczególny sposób jest rozpatrywane w filozofii religii⁶. W badaniach filozoficznych nad symbolem, zdaniem Z. J. Zdybickiej, należałoby uwzględnić fenomenologię symbolu, jego hermeneutykę i filozofię. Do tego zagadnienia wrócimy w dalszej części tego artykułu.

Z przedstawionych powyżej informacji na temat symbolu wynika, że podanie definicji symbolu jest prawie niemożliwe. Niemniej proponujemy ogólną definicję symbolu, którą należy bliżej jeszcze wyjaśnić.

D₁: Symbol jest to znak szczególny w określonym polu interpretacyjnym.

Wyrażenie „znak szczególny” ma tutaj tylko znaczenie, że nie każdy znak jest symbolem i tylko znaki są symbolami. Natomiast wyrażenie „pole interpretacyjne” należy bliżej wyjaśnić.

Przez pole interpretacyjne symbolu rozumiemy ten obszar kultury, nauki, sztuki, religii, techniki, gdzie określony symbol powstaje i jest zrozumiały lub gdzie może dokonać się jego interpretacja, nawet intuicyjna. Dlatego możemy mówić o wielu interpretacyjnych polach symbolu, a mianowicie:

1. interpretacyjne pole nauki,
2. interpretacyjne pole techniki,
3. interpretacyjne pole sztuki,
4. interpretacyjne pole religii,
5. interpretacyjne pole kultury.

W interpretacyjnym polu religii wyróżniamy kilka obszarów, w których dokonuje się interpretacja symboli religijnych, na przykład: z zakresu sztuki religijnej, nauk teologicznych lub kultury religijnej. Do takich pól interpretacyjnych należy zaliczyć następujące:

1. interpretacyjne pole sztuki religijnej,
2. interpretacyjne pole nauk teologicznych,
3. interpretacyjne pole kultury religijnej.

Interpretacyjne pola symbolu mogą mieć różne zakresy. Dlatego wyróżniamy następujące zakresy interpretacyjnych pól symbolu.

1. regionalne pole interpretacyjne symbolu,
2. narodowe pole interpretacyjne symbolu,
3. kontynentalne pole interpretacyjne symbolu,

⁶ Por.: Z. J. Zdybicka, *Człowiek i religia*, Lublin 1977, 97; Tenże, *Religia i religioznawstwo*, Lublin 1988, 341-353.

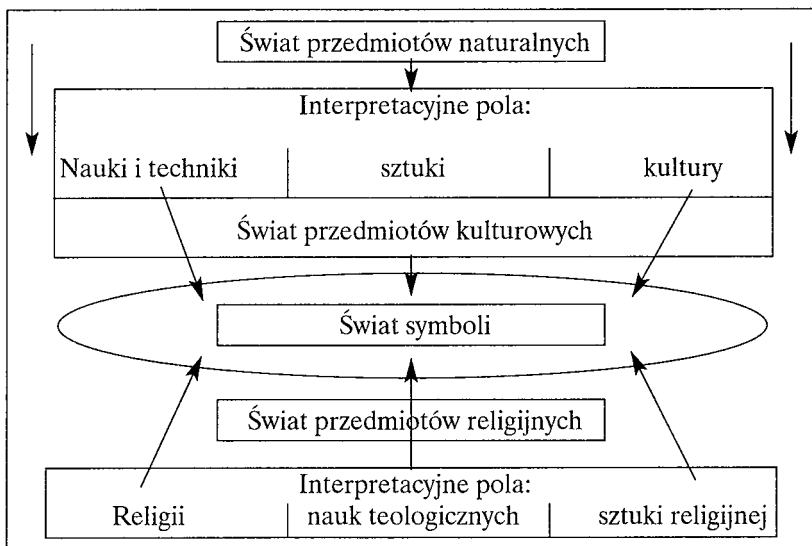
4. religijne pole interpretacyjne symbolu: np. chrześcijańskie pole interpretacyjne symbolu.

Biorąc pod uwagę chrześcijaństwo, możemy wyróżnić następujące pola interpretacyjne:

1. interpretacyjne pole kultury chrześcijańskiej,
2. interpretacyjne pole sztuki chrześcijańskiej,
3. interpretacyjne pole nauk teologicznych,
4. interpretacyjne pole liturgii chrześcijańskiej (katolickiej).

Przy zagadnieniu symboli należy mówić raczej o systemach symboli, a nie o poszczególnych symbolach. Mając to na uwadze możemy wyróżnić systemy symboli narodowych, naukowych, religijnych, itp. Do tego zagadnienia wrócimy jeszcze przy zagadnieniu systemowego ujęcia problematyki symbolu.

Poniżej zamieszczamy diagram możliwych oddziaływań pól interpretacyjnych na symbol.

Rys. 1. Diagram możliwych oddziaływań pól interpretacyjnych na symbole.

Należy tutaj zauważyć, że na człowieka jako na podmiot poznający oddziałują przedmioty naturalne, przedmioty kulturowe i przedmioty religijne. Przez przedmioty kulturowe rozumiemy cały zakres wytworów człowieka i modyfikacje przedmiotów naturalnych; przez

przedmioty naturalne rozumiemy całą przyrodę, kosmos – „nieskażony” działalnością człowieka; przez przedmioty religijne rozumiemy całe bogactwo wartości, kultu i nauki – związanych z religią.

3. PROBLEM GENEZY SYMBOLU

Zagadnienie genezy symbolu ma charakter wielopłaszczyznowy, bowiem geneza jego zależy od wielu warunków, które prowadzą do powstania określonego typu lub rodzaju symbolu.

Geneza symbolu w naukach formalnych ma charakter konwencjonalny i arbitralny. Niemniej można stwierdzić, że tworzenie nowych symboli i całych ich systemów dokonuje się dzisiaj w pewnej tradycji i kulturze, jest uwarunkowane tą tradycją i kulturą oraz pewnymi przyzwyczajeniami w tych dziedzinach. Wydaje się słusznym twierdzenie, że geneza symboli w naukach formalnych w początkowej fazie rozwoju tych nauk lub teorii występujących w tych naukach ma charakter wyłącznie arbitralny i konwencjonalny. Natomiast w dalszych etapach rozwoju tych nauk, symbole i systemy symboli są uwarunkowane już pewną tradycją i kulturą tych dziedzin. Podobnie jest w naukach przyrodniczych, empirycznych, a nawet humanistycznych, w których w dużym stopniu stosuje się opis sformalizowany lub statystyczny.

Innym zagadnieniem jest geneza symboli w naukach humanistycznych – historycznych. W tych naukach geneza symboli jest związana z historią narodu, jego losami, tradycją, kulturą, sztuką i religią. Cała treść, która mieści się pod nazwą „kultura” ma wpływ na powstawanie symbolu. Symbole z tego zakresu mają charakter przede wszystkim narodowy, ale mogą wystąpić tutaj symbole o charakterze regionalnym i kontynentalnym. W tym rodzaju symboli konwencjonalność i arbitralność, zwłaszcza w interpretacji, jest znacznie ograniczona treścią kultury, sztuki i religii.

Następna grupa symboli występuje w naukach teologicznych i jest związana z określoną religią lub wyznaniem. Symbole te wyrażają treści wynikające z tradycji religijnej i samej religii. W tej grupie mieszczą się symbole liturgiczne oraz symbole sztuki religijnej. Należy tutaj zauważyć, że w naukach teologicznych u autorów katolickich występuje tendencja zastępowania terminu „symbol” przez termin „znak”⁷.

⁷ Por.: S. C. Napiórkowski, *Z Chrystusem w znakach*, Lublin 1977, 97; tenże, *Religia i religioznawstwo*, Lublin 1988, 341-353.

Tendencja ta jest o tyle uzasadniona, ponieważ termin „znak” w tym zastosowaniu pozwala na ściślejsze określenie treści i zakresu tej nazwy oraz zmniejsza dowolność interpretacji. Stąd w literaturze spotykamy takie wyrażenia, jak „znaki święte”, „znaki religijne”⁸.

Specjalna grupa symboli jest związana z religią. Geneza tych symboli jest uwarunkowana, ogólnie mówiąc „Księgami Świętymi”, Objawieniem, Pismem Świętym, Biblią. Natomiast interpretacja tych symboli zależy od świadomości, wiedzy, kultury, inwencji, intuicji osoby interpretującej. Zbiór lub system tych symboli określamy jako symbole religijne⁹.

4. ZNAK A SYMBOL

Z definicji symbolu D_1 wynika, że jest to znak szczególny. Przez to wyrażenie „znak szczególny” chcemy podkreślić, że nie każdy znak jest symbolem, ale każdy symbol jest znakiem. Stąd wynikałaby następna konsekwencja, że struktura znaku i niektóre jego funkcje wchodzą w pojęcie symbolu. Tak jak znak wskazuje na inną rzeczywistość niż on sam, podobnie i symbol wskazuje na inną rzeczywistość, różną od niego. Podobnie jak istnieją systemy znaków, również istnieją systemy symboli, na przykład:

1. system symboli religijnych,
2. system symboli liturgicznych Kościoła Katolickiego,
3. system symboli narodowych,
4. system symboli naukowych, itp.

Znaki przede wszystkim mają charakter konwencjonalny i arbitralny z małym wyjątkiem tak zwanych znaków naturalnych. Natomiast symbole – poza symbolami z nauk formalnych – mają w dużym zakresie ograniczony charakter konwencji i arbitralności.

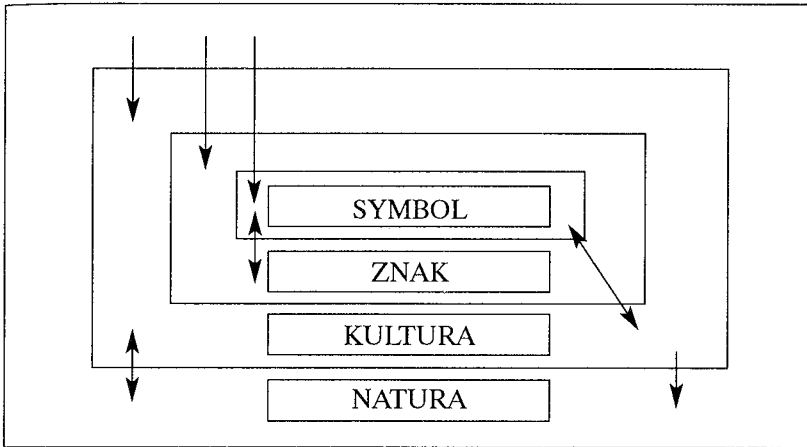
Wydaje się być słuszna opinia, że symbol w podstawowej swej funkcji wskazywania na inną rzeczywistość jest tożsamy ze znakiem. Z tym jednak, że interpretacja symbolu zależy w dużej mierze od podmiotu poznającego, natomiast interpretacja znaku jest bardziej określona przez dziedzinę, w której on występuje oraz przez system znaków, w którym pełni on określoną funkcję.

⁸ Por.: R. Guardini, *Znaki święte*, tłum z wł. J. Binkenmajer, Wrocław 1987.

⁹ Por.: M. Eliade, *Traktat o historii religii*, tłum. z franc. J. Wierusz-Kowalski, Warszawa 1966.

5. KULTURA A SYMBOL

Termin „kultura” pochodzi od łacińskiej nazwy *Colo* (*colere, colui, cultum*) i oznacza wiele aspektów działalności ludzkiej, a mianowicie: uprawę, pielęgnowanie, hodowlę, uprawiane pole, dalej – w znaczeniu fizycznym: pielęgnowanie, staranie, wychowanie, sposób życia, urządzenie życia, wykwiut; w znaczeniu duchowym; wykształcenie, wychowanie, ogłada, polor, uszlachetnienie, ćwiczenie, wykształcenie, hołd, cześć, uwielbienie. W ciągu wieków znaczenie tego terminu przeszło pewną ewolucję. W najogólniejszym znaczeniu dzisiaj można przyjąć, że przez termin „kultura” rozumiemy całokształt wytworów ludzkich wraz z działaniem człowieka prowadzącym w kierunku wytwarzania przedmiotów kulturowych¹⁰.

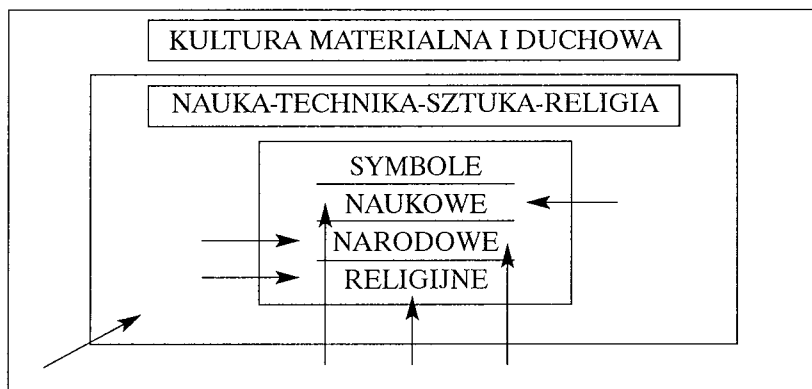
Rys. 2. Schemat zależności pomiędzy systemem symboli a jego otoczeniem.

¹⁰ Por.: M. Gogacz, *Szkice o kulturze*, 10-12; A. M. Krąpiec, *Ja człowiek – Zarys antropologii filozoficznej*, Lublin 1974, 199-202; Jan Paweł II, *Kultura służy wyniesieniu człowieka i rozwojowi współpracy między narodami*, w: *Wiara i kultura*, 137-145; tenże, *Świat kultury i sztuki jest powołany do budowania człowieka* (Do artystów teatru „La Scala”, Mediolan 21 maja 1983), w: *Wiara i kultura*, 200-204; tenże, *Kultura „królewską drogą” wyzwolenia z różnych form zniewolenia* (Do przedstawicieli świata kultury, Florencja, 18 października 1986), tamże, 365-374; M. A. Krąpiec, *Dzieła t. XV: U podstaw rozumienia kultury*, RWKUL, Lublin 1991. C. Bartnik, *Dzieła zebrane, t. VI: Teologia kultury*, Lublin 1999.

Przy takim określeniu „kultura” ma bogatą treść i szeroki zakres. Na treść tej nazwy składa się cała działalność człowieka, całe jego doświadczenie, współczesne i historyczne, wpisane w jego dzieła. Natomiast zakres tej nazwy obejmuje cały wachlarz wyrobów kultury materialnej, duchowej i religijnej. Mamy tutaj na uwadze przedmioty z zakresu techniki i technologii, nauki, sztuki i religii.

Jeżeli chodzi o symbole, to one przede wszystkim funkcjonują w kulturze duchowej i religijnej. Zarówno geneza symbolu, jak i jego interpretacja zależą od wartości i treści kultury duchowej i religijnej. Pomiedzy tymi światami: natury, kultury, znaku i symbolu zachodzą relacje, które wzajemnie warunkują ich treść. Powyższy schemat w sposób graficzny przedstawia te zależności. Natomiast następny diagram ilustruje zależności pomiędzy systemem symboli a kulturą materialną i duchową.

Zasygnalizowane tutaj zależności pomiędzy kosmosem, kulturą materialną i duchową, znakiem a światem symboli ukazują procesy powstawania różnych symboli. Treść i zakres poszczególnych typów symboli zależy od kultury, sztuki i religii. Te wszystkie dziedziny działalności ludzkiej nawzajem się warunkują, a między niektórymi z nich zachodzą sprzężenia zwrotne dodatnie lub pozytywne¹¹.

Rys. 3. Diagram zależności pomiędzy systemem symboli a kulturą materialną i duchową.

¹¹ Por.: J. Z. Zdybicka, *Człowiek i religia*, dz. cyt., 183-198; Jan Paweł II, *Naród istnieje „z kultury” i „dla kultury”* (Przemówienie podczas spotkania ze światem kultury i sztuki w Kościele św. Krzyża w Warszawie, 13 czerwca 1987), w: *Ewangelia i Kultura*, dz. cyt., 88-91.

6. ZASADNICZE TYPY SYMBOLI

W literaturze przedmiotu spotykamy różne typy symboli i ich charakterystykę i opis. Dla przykładu możemy tutaj przytoczyć opis symboli podany przez Mircea Eliade, który omawia następującą symbolikę lub symbolizm: Drzewa Kosmicznego¹², lityczną¹³, lunarną¹⁴, miejsc zamieszkania¹⁵, przedzenia¹⁶, sztuki prahistorycznej¹⁷, świętej przestrzeni¹⁸, Świątyni Jerozolimskiej¹⁹, wodną²⁰ itp. Podobną problematykę, bardziej lub mniej rozbudowaną, spotykamy w pracach P. Ricoeura²¹, E. Cassirera²² i innych²³.

Nas interesuje tutaj wprowadzenie zasadniczych rozróżnień w zbiorze symboli, a mianowicie takich, które prowadziłyby do grup symboli jednakowego typu. Przy takim założeniu możemy wyróżnić następujące typy symboli:

1. symbole w poznaniu naukowym,
 - 1.1. symbole w naukach nieteologicznych,
 - 1.2. symbole w naukach teologicznych,
2. symbole narodowe,
3. symbole narodowo-religijne,
4. symbole religijne.

1. Symbole w poznaniu naukowym: W tej grupie znajdują się wszystkie symbole i systemy symboli z zakresu nauk formalnych, formalizowanych, humanistycznych oraz systemy symboli występujące w naukach teologicznych.

¹² M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, tłum. z franc. S. Tokarski, Warszawa 1988, 269.

¹³ Tamże, 82.

¹⁴ Tamże, 18; tenże, *Traktat o historii religii*, dz. cyt., 170-172.

¹⁵ M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, dz. cyt., 269.

¹⁶ Tamże, 315.

¹⁷ Tamże, 264.

¹⁸ Tamże, 279.

¹⁹ Tamże, 331.

²⁰ Tamże, 18, 81; tenże, *Traktat o historii religii*, dz. cyt., 197.

²¹ Por.: P. Ricoeur, *La symbole donne a penser*, *Espirit* 27 (1959) 7-8, 60-76.

²² E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, Darmstadt 1975; por.: H. Buczyńska-Garewicz, *Medytacja i problem początku*, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 25(1979), 275-300; E. Cassirer, *Esej o człowieku – Wstęp do filozofii kultury*, tłum. A. Stanisławska, Warszawa 1971.

²³ Por.: *Myths and Symbols – Studies in Honor of Mircea Eliade*, ed. By J. M. Kitawa, Chicago 1969; S. Wisse, *Das religiöse Symbol – Versuch einer Wesensdeutung*, Essen 1963.

1.1. Symbole w naukach nieteologicznych: W tym zbiorze symboli należy przede wszystkim uwzględnić symbole i systemy symboli występujące w logice, logice formalnej i matematyce oraz zastosowania formalizacji w naukach przyrodniczych, humanistycznych i filozoficznych wraz z wprowadzanymi tam symbolami lub systemami symboli²⁴. Symbole występujące w poznaniu naukowym z zakresu nauk nieteologicznych mają charakter arbitralny i konwencjonalny. Wprowadzenie nowych symboli lub całych ich systemów, w minimalnym tylko stopniu jest uwarunkowane historią poszczególnych dyscyplin. Wydaje się, że uwarunkowanie to jest większe w naukach przyrodniczych, humanistycznych i filozoficznych niż w naukach formalnych. Należy tutaj zauważyć, że uwarunkowania historyczne występują w dużym stopniu w gnostycznych polach interpretacyjnych symboli.

1.2. Symbole w naukach teologicznych: Jak już wspomniano wyżej, występuje tendencja w poznaniu z zakresu nauk teologicznych, aby termin „symbol” zastępować nazwą „znak”. Z racji semantycznych i dydaktycznych jest to wystarczająco uzasadnione, ponieważ bardziej precyzyjnie można określić konotację i denotację znaku niż symbolu w poznaniu z zakresu dyscyplin teologicznych. Niemniej należy zauważyć, że nie we wszystkich naukach teologicznych ten postulat da się zrealizować. Dla przykładu można tutaj wymienić zespoły nauk liturgicznych, biblijnych i sztuki chrześcijańskiej. W tych wszystkich dziedzinach obok terminu „znak” pozostanie termin „symbol”.

W wymienionych wyżej dziedzinach poznania naukowego symbole mają bardziej określoną interpretację i bardziej sprecyzowaną funkcję w porównaniu do symboli występujących w kulturze religijnej. W tym miejscu należy wspomnieć o specyficznym zastosowaniu terminu „symbol” na oznaczenie zbioru prawd teologicznych. Symbol wiary jako zbiór prawd teologicznych pełni funkcję syntezy prawd religii, które są analizowane w sposób bardzo rozbudowany we współczesnych naukach teologicznych.

²⁴ Por.: K. Ajdukiewicz, *O stosowalności czystej logiki do zagadnień filozoficznych*, *Przegląd Filozoficzny* 37(1934), 323-327; S. Kamiński, *O zastosowaniach logiki współczesnej do metafizyki klasycznej*, w: S. Kamiński, A. M. Krapiec, *Z teorii i metodologii metafizyki*, Lublin 1962, 273-294; E. Nieznański, *W kierunku formalizacji tomistycznej teodycei*, *Miscellanea Logika* 1(1980), 7-183.

2. Symbole narodowe: W kulturach narodowych wyróżnia się grupę symboli narodowych, których geneza treści i forma są uwarunkowane historią narodu oraz wrażliwością na piękno twórców tych symboli. Historia narodu wpływa nie tylko na genezę symboli, ale oddziałuje na pola interpretacyjne tych symboli, na ich treści i możliwości interpretacyjne u odbiorcy, który żyje w danym narodzie w określonym czasie, lub u odbiorcy, który styka się z tym narodem. Ponadto na formę symboli narodowych ma wpływ środowisko biogeograficzne oraz otoczenie kulturowe danego narodu. Symbole narodowe tworzą system, którego otoczeniem jest świat przyrody i świat kultury. Przez świat kultury należy rozumieć nie tylko kulturę narodową, ale należy brać pod uwagę oddziaływanie kultur z sąsiednich narodów, jak i bardzo odległych, ponieważ przepływ informacji we współczesnym świecie nie zna granic, a migracja ludności wzrasta. Te wszystkie zjawiska są podstawą oddziaływania kultur na siebie.

3. Symbole narodowo-religijne: W symbolach narodowo-religijnych występują aspekty formalne, treściowe i interpretacyjne. W każdym z tych aspektów można wyróżnić dwie warstwy: jedna – związana z historią narodu i uwarunkowaniami biogeograficznymi; druga – uwarunkowana religią. Obie te warstwy w symbolach narodowo-religijnych tworzą pewną całość w ramach kultury i historii narodu. Można postawić pytanie: czy istnieje naród lub narody, w których systemy symboli pozbawione byłyby aspektu religijnego? Oczywiście trzeba by wziąć pod uwagę dłuższe przedziały historii narodu, aby wykazać słuszność tezy o symbolach narodowo-religijnych występujących w historii każdego narodu. Wydaje się prawdopodobne stwierdzenie, że jeżeli nie ma uwyraźnienia elementu religijnego w symbolach narodowych, to często występuje on w postaci pewnej analogii, podobieństwa, a czasem schodzi z płaszczyzny religijnej do płaszczyzny mitologicznej. Dla przykładu możemy tutaj podać oznaczenia państwowe w formie krzyży różnego rodzaju w wielu narodach. Jak wiemy krzyż jest symbolem – znakiem związanym z kulturą chrześcijańską i religią chrześcijańską. W wielu wypadkach zainteresowani odznaczeniami nie wiele mają wspólnego z religią chrześcijańską.

Należy tutaj wyrazić następujące stwierdzenie, że geneza symboli narodowo-religijnych jest uwarunkowana historią narodu i reli-

gią, natomiast ich interpretacje w danym czasie zależą od epoki, nowego pokolenia i stopnia rozwoju kultury.

4. Symbole religijne: Do symboli religijnych zaliczamy tę grupę symboli, która jest związana z religią chrześcijańską, z Objawieniem, z treścią Objawienia oraz z religią starotestamentalną. Bardziej ogólnie można wyrazić tę myśl w sposób następujący: Treść i forma symbolu religijnego jest związana z treścią i formą Objawienia lub z treścią ksiąg świętych w poszczególnych religiach świata. Dlatego można przypuszczać, że zróżnicowanie symboli religijnych zależy od treści i formy Objawienia, co można wyrazić w sposób następujący: symbole religijne w swojej treści i formie zależą od treści religii.

Interesującym zagadnieniem w przedmiocie zróżnicowania symboli religijnych jest zagadnienie poszukiwania wspólnych symboli występujących w różnych religiach świata, a nie tylko w różnych wyznaniach tej samej religii. Poszukiwania podobieństw w symbolach religijnych może być prowadzone w aspekcie treściowym i formalnym. Badania takie na pewno przyczyniłyby się do zbliżenia pól interpretacyjnych symboli religijnych, a tym samym mogą mieć doniosłe znaczenie w dobie zaawansowanego ekumenizmu i dialogu między religiami.

7. ASPEKTY FILOZOFICZNE SYMBOLU

Aspekty filozoficzne symbolu grupujemy wokół następujących zagadnień: genezy symbolu, struktury symbolu, funkcji symbolu i filozofii symbolu.

Problem genezy symbolu związany jest z historią narodu i religią jaka występuje w tym narodzie. Przy rozpatrywaniu zagadnienia genezy symbolu należy zwrócić uwagę na tak zwane „doświadczenia ludzkie”²⁵, o którym mówi wielu teoretyków symbolu²⁶.

Problem genezy symbolu wiąże się z podstawowymi pytaniami egzystencjalnymi człowieka. Odpowiedzi na te pytania prowadzą do tworzenia symboli o charakterze narodowym, regionalnym (w tym

²⁵ Przez wyrażenie „doświadczenia ludzkie” rozumie się tutaj całość doświadczenia ludzkiego w różnych kulturach i religiach świata.

²⁶ Por.: T. Dajczer, *Symbole religijne*, dz. cyt., 354; J. Tischner, *Myślenie według wartości*, Kraków 1982, 94-99, 104-111.

np. Unii Europejskiej²⁷) i religijnym. Aspekty treściowe o charakterze narodowym i religijnym nawzajem przenikają się w polach interpretacyjnych symboli. Problem ten może być rozpatrywany w płaszczyźnie poznania historycznego czy nawet przedhistorycznego oraz w czasach współczesnych. Dla przykładu możemy tutaj podać jedno z pytań egzystencjalnych człowieka, dotyczące jego genezy. Odpowiedzi na to pytanie w różnych religiach i kulturach zawierają w sobie symbole dotyczące problematyki antropologicznej. Możemy w tej jednej kwestii zauważyć poznawczy wysiłek człowieka, który próbuje dać odpowiedź na to podstawowe pytanie egzystencjalne w różnych religiach i kulturach świata. W tym przypadku możemy mówić o poznawczym doświadczeniu ludzkim, dotyczącym zagadnienia antropogenezy.

W strukturze symbolu możemy wyróżnić kilka funkcjonalnych warstw strukturalnych symbolu, który występuje w określonej kulturze. W tych warstwach strukturalnych symbolu należy podkreślić dwie podstawowe: warstwę formalną, czyli formę symbolu oraz warstwę treściową, czyli treść symbolu.

Przez formalną warstwę symbolu rozumiemy zewnętrzną jego formę, która może przejawiać się w formie znaku wytworzonego przez człowieka (w szczególnych przypadkach może być to nawet pojęcie lub słowo) w formie przedmiotu naturalnego – realnego, który został włączony w system symboli danej kultury.

Natomiast przez treściową warstwę symbolu rozumiemy jego treść, która jest uwarunkowana kulturą, nauką, sztuką i religią. Z treściową warstwą symbolu związane są pola interpretacyjne, takie jak:

1. interpretacyjne pole kultury,
2. interpretacyjne pole nauki,
3. interpretacyjne pole sztuki,
4. interpretacyjne pole techniki,
5. interpretacyjne pole religii.

Ponadto w treściowej warstwie symbolu należy wyróżnić następujące jej aspekty: semantyczny, antropologiczny, metafizyczny i aksjologiczny.

W aspekcie semantycznym symbolu uwzględniamy formalną stronę symbolu, która ma niezdeterminowaną własność określania i ob-

²⁷ Por.: S. Śledziewski, *Historia powstania i założenia Unii Europejskiej*, w: *Episteme 25: Unia Europejska. Geneza – rozwój – perspektywy*, Olecko 2002, 75-82.

jawiania treści tego symbolu. W semantycznej analizie symbolu staramy się dać odpowiedź na pytanie: co mówi symbol, o czym mówi symbol? Albo inaczej wyrażając się: co mówi tekst, o czym mówi tekst? Adekwatna analiza semantyczna symbolu wskazuje w strukturze jego na treści uwarunkowane szerokim kontekstem powstawania symbolu i jego funkcjonowania w ramach danej kultury.

Aspekt antropologiczny symbolu objawia nam człowieka, jego ujęcie w danej kulturze, wskazuje na problemy istotne dla tej kultury, jest również próbą rozwiązania niektórych problemów egzystencjalnych człowieka. W aspekcie tym znajdujemy zapis istotnych zagadnień dla danego regionu lub kontynentu, zapis również zagadnień uniwersalnych, występujących w każdej kulturze.

Przez aspekt metafizyczny symbolu rozumiemy to, że niektóre symbole odnoszą człowieka do świata transcendentnego wobec przyrody i świata ludzkiego. Biorąc ten aspekt pod uwagę, uwzględniamy przede wszystkim symbole religijne, które jakby pośredniczą między człowiekiem a światem transcendentnym, do którego zalicza się Boga i cały świat nadprzyrodzony. Treść tego świata nadprzyrodzonego ukazuje Objawienie lub ogólniej – dana religia.

Do aspektu aksjologicznego zaliczamy problemy i zagadnienia etyczne i moralne. W tym aspekcie ujmujemy to, że w systemach symboli zawarte jest wartościowanie i ocena według stałych zasad moralno-religijnych lub według zasad wypracowanych przez człowieka w danych kulturach narodowych.

Przez funkcje symbolu lub systemu rozumiemy oddziaływanie świata symboli na człowieka, grupę społeczną lub naród. Do takich funkcji symbolu zaliczamy między innymi: funkcję poznawczą symbolu, społeczną funkcję symbolu, transcendentalną funkcję symbolu i aksjologiczną funkcję symbolu.

Poznawcza funkcja symbolu wiąże się z jego aspektem semantycznym. Odczytanie co symbol „mówi” podmiotowi poznającemu, jaki ma sens i znaczenie – pozwala na poszerzenie naszej wiedzy o nowe przedmioty, nowe wartości poznawcze. Poznawcza funkcja symbolu przede wszystkim jest związana z naukowym polem interpretacyjnym.

W społecznej funkcji symbolu możemy wskazać na jego rolę pedagogiczną, terapeutyczną i socjalizacyjną, które są podstawą komunikacji w środowisku społecznym. W zakresie tej funkcji należy uwzględnić rolę pośredniczącą symbolu pomiędzy człowiekiem lub

społecznością ludzką a rzeczywistością wskazywaną przez symbol. Tutaj również należy podkreślić to, że w symbolu lub systemie symboli występuje siła jednocząca całe doświadczenie ludzkie, a mianowicie: doświadczenie socjalne, doświadczenie psychiczne, doświadczenie kosmiczne, doświadczenie religijne, z uwzględnieniem takich sfer naszej psychiki jak: podświadomość, świadomość i nadświadomość.

Przez transcendentalną funkcję symbolu rozumiemy to, że symbol odnosi nas do „jakiejsz” rzeczywistości transcendentnej, zwłaszcza w symbolach religijnych. W zależności od religii możemy mówić o transcendencji mocnej, gdzie świat nadprzyrodzony jest transcendentny wobec człowieka i przyrody, oraz o transcendencji słabszej, kiedy świat nadprzyrodzony jest w jakiś sposób związany z człowiekiem i z przyrodą.

Do aksjologicznej funkcji symbolu należy zaliczyć to wszystko, co w świecie symboli dotyczy wartości, wartościowania i oceniania. Chodzi tutaj przede wszystkim o aspekty aksjologiczne i moralne symbolu lub systemu symboli.

W problematyce filozoficznej symbolu należy uwzględnić przede wszystkim zagadnienia metodologiczne i epistemologiczne. Uwzględnienie zagadnień metodologicznych w dziedzinie badań nad symbolami ma na celu uporządkowanie tego bogatego materiału oraz bardziej wnikliwą analizę zagadnień merytorycznych. Ustalenie zasad metodologicznych i ich zastosowanie w badaniach dziedziny symboli może ukazać bogactwo poznawcze tego przedmiotu oraz ułatwić jego interpretację i opis.

Zagadnienia epistemologiczne dotyczą analizy świata symboli, jego znaczenia w życiu człowieka i istnienia w świecie kultury. Określenie przedmiotu badań w dziedzinie symboli jest bardzo ważne, ponieważ dziedzina ta jest niesłychanie zróżnicowana. Wyodrębnienie poszczególnych typów symboli pozwala na bardziej wnikliwe ich prezentowanie, opis i interpretację. Do tych zagadnień należy również zaliczyć semantyczną analizę symboli. W analizie tej ukazuje się znaczenie i sens poszczególnych typów symboli. Semantyka symboli może ukazać adekwatne znaczenie ich w dziedzinie kultury, a semiologia pewnego typu symboli, powinna ukazać uwikłanie zachowań ludzkich w systemach symboli, co niewątpliwie może ułatwić zrozumienie człowieka istniejącego w danej kulturze.

Do filozofii symbolu należy również ujęcie systemowe jego problematyki, które w dużej części ma charakter metodologiczno-epistemologiczny. Jednak podejście to ukazuje w sposób całościowy różnego typu symbole oraz uwypukla różne ich relacje i związek ich z takimi dziedzinami, jak: nauka, technika, sztuka, kultura i religia. Ponadto zbadanie zależności pomiędzy systemem symboli a jego otoczeniem, pozwala w sposób bardziej zadawalający, wyjaśnić niektóre problemy związane z genezą symbolu, jego strukturą i funkcją. Bez uwzględnienia zaś podejścia systemowego w badaniach dziedziny symboli wiele zagadnień uchodziło uwadze badaczy tych zagadnień.

Wychodząc od sugestii Z. J. Zdybickiej²⁸, w dziedzinie filozofii symbolu możemy wyodrębnić trzy etapy badań:

1. opis fenomenologiczny symbolu,
2. hermeneutykę symbolu,
3. filozofię symbolu.

Fenomenologiczny opis symbolu sprowadzałby się do zrozumienia symbolu przez symbol lub system symboli. Zrozumienie symbolu może dokonać się przez wydobywanie i zestawienie wartości samego symbolu, przez inny symbol lub system symboli, przez jakiś rytuał i obrzęd, przez ukazanie funkcji scalającej różne rodzaje doświadczenia ludzkiego w symbolu.

Hermeneutyka symbolu wychodzi od wstępnego zrozumienia, które występuje już w fenomenologicznym opisie symbolu, dąży przez interpretację do pełniejszego zrozumienia rzeczywistości symbolu. W procesie tym występuje tak zwane koło hermeneutyczne, które możemy wyrazić w następującym sformułowaniu: „należy rozumieć, żeby uwierzyć, lecz trzeba wierzyć, żeby zrozumieć”²⁹. W badaniach tych podkreśla się pewne aspekty subiektywne uczonego, który powinien w szczególny sposób wczuć się w atmosferę badanego sensu.

Filozofia symbolu w tej koncepcji wychodzi od fenomenologicznego opisu symbolu i od hermeneutyki symbolu, żeby wydobyć

²⁸ J. Z. Zdybicka, *Człowiek i religia*, 97-99; por.: P. Ricoeur, *Egzystencja i hermeneutyka*, tłum. z franc. S. Cichowicz, Warszawa 1975.

²⁹ Por.: J. T. Maciuszko, *Symbole w religijności polskiej doby baroku i kontrreformacji*, Warszawa 1986; J. Z. Zdybicka, *Religia i człowiek*, dz. cyt., 97; por.: P. Ricoeur, *Hermeneutyka symboli a refleksja filozoficzna*, tłum. H. Bortnowska, w: P. Ricoeur, *Egzystencja i hermeneutyka*, dz. cyt., 25-52; J. Białostocki, *Symbole i obrazy w świecie sztuki*, Warszawa 1982; B. Markiewicz, B. Szymańska, *Od mistycyzmu do symbolizmu*, Wrocław-Łódź 1985.

sens tkwiący w systemach symboli, a dotyczący zagadnień egzystencjalnych człowieka. Filozofia symbolu może prowadzić do rozwiązania zagadnień ludzkich w oparciu o symbole dochodzimy do filozofii człowieka, w której rozumienie bytu ludzkiego pozostaje otwarte.

8. ZAKOŃCZENIE

Bogata problematyka symbolu została tutaj zaledwie zarysowana. Poruszone zostały tylko podstawowe problemy związane z dziedziną symbolu. Jak można było zauważyć z tego przeglądu, jest to problematyka podstawowa i istotna w badaniach nad kulturą poszczególnych narodów w dobie globalizacji i integracji na przykład w Unii Europejskiej.

AN ANALYSIS OF THE NOTION OF SYMBOL

Summary

A symbol has been presented as a social sign in the interpretative field of culture, science, art and religion. The relationship between a symbol and a sign has been analyzed: there have been discussed various types of symbols and philosophical problems related to the genesis, function and philosophy of symbol.